

Kozma Endre - Uhrman György:

Bemegy, vagy nem megy be?

- Szórendi kérdések az igekötő tanításával kapcsolatban -

I.

Közismert, hogy a magyart nem anyanyelvként beszélők számára az igekötők használata rengeteg buktatót okoz. Ez egyaránt vonatkozik az igekötő okozta jelentésváltozásokra, ill. a szórendi nehézségekre. Sok idegen anyanyelvű szerint éppen az igekötő jelenti a legnagyobb gondot a magyar nyelv tanulásakor. Az Élet és Irodalom 1973-as évfolyamában Szász Imre említett egy példát: L., egy kiváló nyelvtelhetségű angol, hét éve él Magyarországon. Rendkívül szilárd nyelvtani tudása és gazdag szókincse ellenére hét év után is az igekötőkre "panaszodik": ilyen hibákat vét, mint "ez az áru 40 forint bekerül".

Az itt következő fejtegetéseket a magyar nyelvet tanuló külföldiek /elsősorban a Magyarországon tanuló angol anyanyelvű, vagy az anyanyelvi szintet erősen megközelítő afrikai diákok/ oktatásából leszűrt tapasztalatok sugallják.

Az igekötővel kapcsolatos nehézségek - mint minden nyelvi nehézség - elsősorban a nyelv aktív használata esetén jelentkeznek nagy erővel, a megértés szintjén sokkal kevésbé, mint a beszédben vagy a fordításban.

II.

Miért változik a szórend?

Az igekötő szórendi viselkedését egy gyakran emlegetett, de nem mindig következetesen végiggondolt nyelvi jelenség, a nyomaték szabályozza. Szóhasználatunkban a nyomaték a mondat valamely szavának értelmi, logikai kiemelése, szembeállításra más mondatrészekkel vagy egy, a mondat folytatásaként elképzelhető ellentétes tartalmú kifejezéssel. A nyomaték a hangzásban rendszerint hangsúlyként je-

lenik meg. Bizonyos esetekben azonban a nyomaték és a hangsúly nem jár együtt. Ha a mondatban nincs értelmileg kiemelt vagy szembeállított mondatrész, nyomaték nélküli mondatról beszélünk. Ezt a mondatfajtát a hangzásban több, egymástól alig különböző erősségű hangsúly és ennek megfelelően intonációs tagoltság jellemzi. Ilyen például a Mit csinál a fiu? kérdésre felelő A fiu bemegy /a házba. mondat. Értelmi kiemelés esetén Bemegy a fiu a házba? kérdésre a válasz: Igen. A fiu bemegy a házba.

Ez a bemutatott nyomaték nélküli mondatnál szemben nyomatékos.

Névszói állítmányú egyszerű mondatban az alany vagy az állítmány értelmi kiemelése, a nyomaték érzékeltetése csak a hangzásban lehetséges: a mondat hangsúlyt vagy az alanyra, vagy az állítmányra helyezzük. Hasonló a helyzet az igei állítmányú kéttagú mondatokban is: Péter fut Péter fut.

Háromtagú mondatban a mondat hangsúly jelentésmegkülönböztető szerepe már korlátozottabb, mert a szórend jelentős mértékben meghatározza a nyomatékos mondatrészt, pontosabban jelzi a nyomaték helyét.

Bővítsük például helyhatározóval a mondatunkat: Péter a parkba fut. Most, hogy nyomatékos legyen az alany /Péter/, meg kell változtatnunk a szórendet. A nyomatékos mondatrésznek ugyanis az ige előtt kell állnia a mondat első vagy második helyén. Azt azonban továbbra is csak a hangzásban tudjuk eldönteni, hogy az átrendezés után a Péter fut a parkba. mondatban az alany, vagy az állítmány nyomatékos; t.i. a nyomatékos mondatrész viseli a mondat hangsúlyt. Még erőteljesebb a szórendnek /és korlátozottabb a hangsúlynak/ a nyomatékot jelző szerepe abban a mondat szerkezetben, ahol az állítmány a van ige és két helyhatározó közül az egyik határozószó: A fiu bent van a házban. Itt a hangsúly önálló jelentésmegkülönböztető szerepe már csak arra korlátozódik, hogy - a hanglejtéssel és az intonációs tagolással együtt - megkülönbözteti a nyomaték nélküli és a nyomatékos mondatot. A Hol van Péter? kérdésre nyomaték nélküli mondat a válasz /Péter bent van /a házban./ a Bent van Péter a házban? kérdésre nyomatékos válasz következik /Igen. Péter bent van a házban./

A Péter bent van a házban. típusu mondat nyomatékviszonyai további vizsgálódást érdemelnek, mert ez az a mondatfajta, amelyikből az oktatási gyakorlatban is levezethetjük, magyarázhatjuk az igekötős igét.

A Bent van Péter a házban? kérdésre tagadó választ is adhatunk: Nem. Péter nincs bent a házban. A nincs szó a létige sajátos, tagadó formája, jelentése 'nem van'. Szembetűnő, hogy ugyanarra a kérdésre, amelyre állító mondatban - úgy tűnik - nyomatékos határozóval feleltünk, a tagadó mondatban nyomatékos állítmány a válasz. Az ellentmondás magyarázata az, hogy az állító mondatban sem határozói nyomatékkal van dolgunk. A határozószó és az ige között itt olyan szoros logikai-jelentésbeli kapcsolat van, hogy a nyomaték szempontjából nem is minősülnek külön álló elemeknek; s így az egységes állítmányi szerkezet nyomatékát fejezi ki az első szótagon - a bent elemen - megjelenő hangsúly. Ha viszont a nyomaték átkerül egy másik mondatrészre /vagy szószerkezetre/, amelynek a magyar szórend szabályai szerint közvetlenül az ige előtt kell állnia, a határozószó viszonyeri viszonylagos önállóságát és az ige mögé kerül: Péter bent van a házban. - Péter van bent a házban.

A leirtakkal azonos nyomatékviszonyokat és szórendi viselkedést tapasztalunk akkor is, ha a bent van szerkezetet egy be- igekötős igével helyettesítjük /Péter bemegy a házba./. Ha az igekötős igei állítmány nyomatékos, a hangsúly az igekötőre kerül, nyomatéktalan állítmány esetén pedig a határozószóval azonos módon, viszonylag önállósulva, az ige után következik az igekötő. Nem nehéz felismerni azt sem, hogy az igekötő irányjelölő funkciójánál fogva ugyanugy konkretizálja a cselekvés helyét, mint ahogy a határozószó a létezés helyét, További - nyelvtörténeti - bizonyítékok felsorolása nélkül is világos, hogy az igekötős igei állítmány és a "határozószó +van" szerkezet között feltételezett analógia helytálló, s helyesen járunk el akkor, amikor a külföldiek számára készülő új magyar nyelvkönyvben a Péter bemegy a házba típusu mondatokat a Péter bent van a házban típusuakkal vezetjük be és magyarázzuk. Így reméljük, sikerül világossá tenni az irányjelölő igekötő funkcióját, és főképp, sajátos szórendi viselkedését.

Az említett nyelvkönyv számára készülő, az igekötő szórendjét bemutató táblázat készítésekor és a táblázatba kerülő nyelvi anyag kiválasztása során néhány újabb, szintén a nyomatékkal kapcsolatos problémát is át kellett gondolnunk. A következő kérdésekre kellett választ találnunk: 1./ Mi a különbség az azonos nyomatéku, de különböző szórendi változatokat mutató mondatok között? 2./ A szórendi változatok közül melyeket kell bemutatnunk? 3./ Milyen kérdésformával vezethetjük be a kiválasztott mondatokat?

Az egyenes szórendű igekötős ígét tartalmazó mondatokban a nyomaték három erősségi fokozatát állapíthatjuk meg. Leggyengébb, gyakorlatilag nulla foku a nyomaték a nyomatéktalan mondatban: A fiu felmegy /a hegyre. Viszonylag gyenge nyomatéku a A fiu felmegy a hegyre. mondat, és erősebb nyomatéku a Felmegy a fiu a hegyre. mondat állítmánya. Ez utóbbi mondat oly mértékben nyomatékos, hogy vagy szembeállító értelmű folytatást kíván /Felmegy a fiu a hegyre, nem lejön./, vagy sajátos, az egyszerű nyomatékos kijelentéstől eltérő hanglejtést, amelynek jelölésére felkiáltójel kívánkozik a mondat végére /Felmegy a fiu a hegyre!/. A nyomatéktalan mondat bemutatása mindenképpen kívánatos. Az egyenes szórendű igekötő használatának ez igen gyakori esete, s ez a mondatfajta logikailag is, hangzó formáját tekintve is minőségileg különbözik a megfelelő nyomatékos mondatoktól. A kétféle szórendű nyomatékos változat közül önálló használatban a gyengébb nyomatéku a természetesebb, s előfordulását tekintve is tipikusabb ez a változat. Ezek alapján az erősebb nyomatékkal rendelkező mondatot itt mellőzhetjük.

Sajnos, nem minden esetben könnyű olyan kérdést szerkeszteni, amelyre a válasz nyomatéktalan mondat /éppen a nyomatéktalanság miatt/. Esetünkben a Mit csinál?, Mi történik? féle kérdések jó megoldásnak tűnnek. A nyomatékos állítmányra csak eldöntendő kérdést tehetünk fel /Bemegy?, Kijön?, Felmegy? stb./ Az eldöntendő kérdésnél is lehetségesek szórendi változatok, de itt - a kérdő jellegből következő erős nyomatékosagra való tekintettel - csak az erősebb nyomatékot jelző szórendi változatot használjuk.

Az általunk bemutatott háromtagu mondatokban hátravetett igekötő esetén a nyomatékos mondatrész az alany /A/ vagy az állítmányi bővítmény /B/. Ezeket a mondatokat Dezső László vizsgálta, Az általa

megállapított szabályszerűség a következő: A háromtagú mondat szórendi változatai - A és B nyomatékossága esetén - erősségi sorokba rendezhetők, ahol az első helyen áll a gyengébb tag:

A <u>fiu</u> megy fel a hegyre. <u>erőssebb nyomaték</u> → A hegyre a <u>fiu</u> megy fel.
--

A fiu a <u>hegyre</u> megy fel. <u>erősebb nyomaték</u> → A <u>hegyre</u> megy fel a fiu.

A fordított szórendű igekötős mondatoknál is a gyengébb nyomatéku változatokat választjuk ki nyelvtani bemutatásra. Az állitmányi nyomatéku mondatoknál elmondottakon kívül még egy - didaktikai szempontból nem elhanyagolható - körülmény is erre késztet. A kiegészítendő kérdés gyengébb nyomatéku választ kíván, az eldöntendő - az erősebb nyomatéku válasz mellett, amely elsődleges - lehetővé teszi ezt a változatot. Ilymódon, ha a gyengébb nyomatéku változatot alkalmazzuk, az eldöntendő és a kiegészítendő kérdésre nem kell két különböző változatot bemutatnunk feleletként.

A kiegészítendő kérdésre adott felelet gyengébb nyomatéka azzal magyarázható, hogy ilyenkor a kérdés és a feleletben a nyomaték csak jelzi a hiányzó, illetőleg az új információt. Az eldöntendő kérdésben és válaszában ezzel szemben a nyomaték valamilyen fajta logikai- tartalmi szembeállítást is kifejez, és ez az a többlet, amely miatt a nyomaték felerősödik /a kérdésben: 'igen vagy nem?', 'ez vagy más?' stb., a válaszban: 'éppen ez és nem más' stb./. Ez a magyarázata annak is, hogy az eldöntendő kérdésben, ahol ez az értelmi szembeállítás a mondat legfontosabb gondolati eleme, az erősebb nyomatéku szórendet érezzük természetesebbnek. A feleletben azonban, ha csak nincs külön okunk az erősebb nyomaték fenntartására, újra csökkentjük a nyomatékot s így ahhoz a szórendi változathoz jutunk, amelyet a kiegészítendő kérdésre adott válaszban már láttunk.

Ez a szórend általános nyomatékszabálya. A valóságban különböző határozószók mellett a szórend másképpen alakulhat.

A kérdésre vonatkozó bőséges irodalomból elsősorban a következőket említjük: Dezső László tanulmánya az Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. kötetében /A magyar szórend strukturális vizsgálata/;

Vörös József cikke a Magyar Nyelv 1973. decemberi számában /A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat/.

III.

Egy kis összevetés

Ha a magyar irányjelölő igekötők segítségével kifejezett határozói viszonyok angol megfelelőit keressük, a következő lehetőségeket sorolhatjuk fel:

1. magyar /igekötő x ige/ - angol Verb x Adverbial Particle/

egy magyar elemnek egy angol elem felel meg

ő	elmegy		o	el-
he	goes away		o	away

2. magyar /igekötő x ige/ + határozórag

angol Verb + /Preposition x Noun/

a./ két magyar elemnek egy angol elem felel meg

ő	felment	a hegyre	o	fel-	o	-ra, re
he	went up	the hill			o	up

b./ - angol /Verb x Particle /x/Preposition x Noun

két magyar elemnek két angol elem felel meg

ő	kiment	a házból	o	ki-	o	-ból,ból
he	went	out of the house	o	out	o	of

3. magyar /igekötő x ige/ - angol/Verbal Prefix x Verb/

egy magyar elemnek egy angol elem felel meg

ő	átugorja	az árkot	o	át-
he	overleaps	the ditch	o	over-

A fenti jelentéstani és funkcionális modellek közül a 3/. szórendi összevetés szempontjából érdektelen, mivel az angol Verbal Prefix semmilyen nyolvtani helyzetben nem válik el az igtől, ill., ha elválik, szófajilag önálló lesz, s a továbbiakban particle-ként

Az I. számú táblázatból leolvashatóan:

- A/ az angol forrásnyelvben mindig kötött /az ige utáni/
helyen álló határozói elemmel /a particle-lal/ szemben a
magyar igekötő változtathatja helyét, anélkül, hogy jelentés-
tani jellege, tartalma megváltozna.

B/ a nyomaték szempontjából közömbös /Mit csinál? kérdéssel
bevezetett/ mondat, ill. az állító tartalmú igekötős igei
állitmány nyomatéka esetén a magyar igekötő jelentésben és
funkciójában megfelel az angol particle -nak, pozíciója szem-
pontjából azonban teljes eltérést mutat /az ige előtt áll, s
egybeírjuk vele/.

-C/ minden más esetben, azaz

a./ tagadott igekötős igei állitmány, ill.

b./ az alany, vagy a bővitmények nyomatéka esetén

a jelentéstani és funkcionális megfeleléshez a mondatbeli pozíció
kötöttsége révén szórendi egybevágóság is járul /az igekötő az ige
után áll, és különírjuk tőle/.

/Itt zárójelben megjegyezzük, hogy az A/ ill. C/ pontban felsorolt
esetekben a magyar igekötő eredeti határozói jellege is felerősö-
dik, s szófajilag legalábbis bizonytalanná, "minden tekintetben
átmeneti szófajúvá" válik /MMNyR I.264.o./, akárcsak az angol
particle.

E "szabályok" az oktatásban összehasonlító táblázattal szem-
léltethetők. /II. sz. táblázat/

Mit mutat az összevető táblázat?

--

I. oszlop

- 1-2. kiegészítendő kérdés az állitmányra
- 3-4. a nyomaték szempontjából közömbös mondatok
- 5-6. eldöntendő /állitmányi nyomatéku/ kérdések
- 7-8. állitmányi nyomatéku állító mondatok

/a magyar mondatokban a nyomaték a felmegy igei állitmányon, az an-
gol mondatokban a "stress" a be segédigén. Ez utóbbinak igazolása
az angol affirmative short answer: Yes, he is./